

Türk Sağında Kültürel Değerler: ANAP İle RP Örneğinde Türk Sağının Özel Alana İlişkin Tutumları

ÖMER ÇAHA
METİN TOPRAK
İBRAHİM DALMIŞ

Giriş

Siyasal partilerin ekonomik, siyasal ve kültürel politikaları oluşturmasında parti üyelerinin özel alana ilişkin bireyci veya cemaatçi kültür özellikleri taşımalarının bir rolünün olup olmadığı konusunda Türkiye'de yeterli kadar araştırma yapılmış değildir. Siyaset bilimi veya düşüncesi literatüründe siyasal partileri birbirinden ayıran özellikler genelde siyasal partilerin değişik alanlarda ileri sürdükleri söylemlerinde aranmaktadır¹. Batılı toplumların belli bir refah seviyesi yakalamalarını müteakip belirgin bir biçimde siyasal partilerin programları ve söylemleri arasında post-materyal değerleri içeren çevrecilik, kadın hakları, yeşil politika, alternatif yaşam, insan hakları vb.. gibi politikaların yer aldığını görmekteyiz². Bu konu Türk siyasal partilerinin de gündemine gelmiş ve 1980 sonrası siyasi partilerin program ve söylemlerinde yoğun biçimde yer almıştır³.

Çalışmamızda siyasal parti üyelerinin özel yaşama ilişkin kültürel değerlerinin, bireyci veya cemaatçi kültürel değerlerden hangisi yönünde seyretmekte olduğu araştırılmaktadır. Bütün Batılı toplumlarda olduğu gibi,

Türkiye'de de siyasal parti ayırımlarının çoğunlukla merkez sağ, merkez sol ile sağda veya solda merkeze uzak bir noktada yer alan siyasal partiler şeklinde yapıldığını görmekteyiz. Siyasal partilerin bu tür bir ayırma tabii tutulması aslında demokrasinin geliştiği Batılı toplumlardaki üç başat siyasal oluşum ve eğilimle yakından ilgilidir. Sanayi toplumunda sınırları girift biçimde belirginleşen bu üç temel eğilim burjuvazi sınıfı, proletarya sınıfı ve geleneksel olarak devam etmekte olan aristokrat sınıfın temsilcilerinden oluşmaktadır. Demokrasinin gelişim evresinde bu üç belirgin sosyal sınıfın siyasal partiler üzerinde etkisi olmuş ve değişik ülkelerde gelişen siyasal partiler, ülkelerinin de tarihsel arkaplanına bağlı olarak bu sınıfların değişik tonlardaki renklerini yansıtmışlardır.⁴

Türkiye'deki siyasal partilerin özel yaşama ya da birincil derecede önem arz eden gruplara karşı tutumları konusunda bireyci-cemaatçi kültürel örüntüler bağlamında birbirlerinden ne kadar ayrıldığı hususu incelenmeye değer bir konu oluşturmaktadır. Çalışmamızda sağ partilerin özel alana ilişkin kültürel kalıpları, bu partilerin üyelerinin özel alana ilişkin tutumları kapsamında analiz edilmeye çalışılmıştır. Özel alanla, parti üyelerinin eş, ebeveyn, akraba, komşu arkadaş, iş arkadaşı ve kendine güven konusundaki ilişki

* Y. Doç. Dr. Ömer ÇAHA, Kırıkkale Ün. İ.B.B.F.
Y. Doç. Dr. Metin TOPRAK, Kırıkkale Ün. İ.B.B.F.
Arş. Gör. İbrahim DALMIŞ, Kırıkkale Ün. İ.B.B.F.

ve tutumları yazımızın ana temasını oluşturmaktadır. Böylece parti üyelerinin birincil derece önem arz eden bu gruplarla ilişkileri ve onlara ilişkin tutumlarından hareketle, bu partilerin bireyci-cemaatçi kültürel değerler sistemine yakınlık veya uzaklıkları test edilecektir. Bu da, siyasal yaşamda söylem ve politik tutumları ile birbirlerinden ayrılan siyasal partilerin, özel yaşama ilişkin tutumlarında veya genel olarak beslendikleri değerler sistemi konusunda da birbirlerinden ayrılıp ayrılmadıklarını veya ne ölçüde ayrıldıklarını tespit etmeyi mümkün kılacaktır.

Bireyci ve Cemaatçi Kültür Özellikleri

Kültür kavramı sosyal bilimler literatürünün farklı disiplinlerinde farklı anlamlar kazanmaktadır. Kuşkusuz kültür kavramlarının en kapsamlı tanımı ve konuyla ilgili detaylı çalışmalar antropologlar tarafından yapılmış ve bu kavram antropoloji literatüründe zengin bir içeriğe kavuşmuştur⁵. Kültürel konfigürasyonlarla ilgili çalışmalarıyla ünlü antropolog A.L. Kroeber kültürü, insanın üretim dahil her tür kazanımını sembollerle ifade eden ve kuşaktan kuşağa aktarılan davranış kalıpları olarak tanımlamaktadır⁶.

Kültür kavramı siyaset bilimi ve düşünce literatüründe daha farklı içeriklere sahiptir. Bu literatürde kültürün salt tanımından çok siyasal boyutu üzerinde durulur ve siyasal kurumları farklı boyutlarda etkileyen siyasal kültürün nitelikleri üstünde yoğunlaşılır⁷. Siyasal kültür kavramı genel olarak bireycilik-cemaatçilik, muhalefet-iktidar, verilmiş statü eksensellik, kazanılmış statü eksensellik, merkez-taşra vb. gibi karşıt kavramlar etrafında formüle edilir⁸.

Bu çalışma da siyasal kültürün, ya da daha geniş bir ifadeyle kültürün bireyci ve cemaatçi nitelikleri üzerinde yoğunlaşıldığı için, bu kavramlara ait niteliklerin önplana çıkarılması gerekmektedir. Bireyci ve cemaatçi kültürlerin içeriği genelde bireyin içinde yer aldığı sosyal gruba referans yapılarak oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede

bireyci kültürün en önemli özelliklerini bireyin içinde yer aldığı iç gruptan duygusal planda ayrılma, bireysel amaçları iç grubun amaçlarına üstün kılma, davranışları pratik sonuçlarına göre düzenleme, sorunların çözümünde basma-kalıp veya geleneksel alışkanlıklar yerine rasyonaliteyi yerleştirme, kendine güven, bağımsız veya özgür yaşama arzusu ve kendi başına ayakta kalabilme şeklinde sıralamak mümkündür⁹.

Oysa iç grup bağlar esas alınarak tanımlandığında, cemaatçi kültürün, bireyci kültüre ait özelliklerin tamamen tersi özelliklere sahip olduğu görülür. Bu bağlamda cemaatçi kültürün özellikleri, aile bütünlüğü, bireyin iç grup terimlerinde tanımlanması, davranışın iç grup normlarınınca belirlenmesi, iç grubun belirli bir hiyerarşi ve harmoniye dayanması, türdeş olması biz ve onlar ayırımına dayanması gibi hususlardan oluşur¹⁰.

Gerek bireyci, gerekse cemaatçi kültürlerde bireyi kuşatan duygusal, sosyal, siyasal, kültürel, dinsel, ideolojik, etnik veya cinsiyet eksensellik sosyal grupların varlığı söz konusu olmaktadır. Bu grupları genel olarak iki kategoride toplamak mümkündür: Birincil ve ikincil gruplar. Birincil grupları, yüz yüze, sıcak ve duygusal bağlara sahip olan aile, akraba, komşu, arkadaş grupları ve meslek arkadaşları olarak kabul etmek mümkündür. İkincil gruplar ise resmi, dolaylı ve biçimsel ilişki biçimine sahip olan dernekler, sendikalar, siyasal partiler, resmi kurumlar vb. gibi tanımlamak mümkündür¹¹. Bireyin bağlı bulunduğu grubu iç grup, diğer grupları da dış grup olarak tanımlıyor ve araştırmamız boyunca bu tanımlamayı esas olarak kabul ediyoruz.

Bireyci ve cemaatçi kültürlerle ilgili bir çok ampirik çalışmalar yapmış olan G.Hofstede, altmış altı ülkede yüz bini aşkın kişi üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda, bireycilik ve cemaatçilik ile ilgili temel özellikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, bireyciliğin temel iki özelliği kendine güven ile iç gruptan ayrılma (separation from ingroups) olarak ortaya çıkmıştır. Oysa cemaatçiliğin iki temel mihenk taşı aile bütünlüğü (fa-

mily integrity) ile karşılıklı bağımlılık (interdependence) şeklinde gözükmektedir.¹² Bireyci kültüre sahip kişiler yalnızca kendi emeklerine ve başarılarına güvenirken; cemaatçi kültüre sahip kişiler, başarılarını iç gruplarıyla özdeş tutmakta veya iç gruplarının başarısını kendilerine mal etmekte ve ondan kendilerine pay çıkartmaktadırlar.

Aynı şekilde, C.Harry Hui ve Marcelo J.Villarel bireyciliği benmerkezcilik (idiocentrism) ile tanımlarken, cemaatçiliği de biz merkezcilik (allontrism) ile özdeş tutmaktadırlar. Ben merkeziler, kendini güven, kendi kendine yetinme ve kendini aşma gibi özellikler sergilerken; biz merkeziler dayanışma, toplumsal bir grupla bütünleşme, başkasının desteğiyle ayakta kalabilme gibi özellikler taşımaktadırlar¹³. Burada ben merkeziciliği, kendi ekseninde yaşamak, başkasının sorunlarına ilgisiz kalmak ve bencilce bir yaşayış içinde olmak gibi düşünmemek gerekir. Pratikteki uygulamaları itibarıyla benmerkezcilik başkasıyla değil, bireyin kendisiyle doğrudan ilgili olan bir kavramdır. Yani birey öncelikle kendini gerçekleştirmek, iç dünyasını pratize ederek dışa yansıtmak, düşünsel matrisyerini harekete geçirmek ve daima bir oluşum içinde bulunmak durumundadır. Kuşkusuz böyle bir kişilik ve tutum kendine yarar sağladığı gibi, mikro veya makro düzeyde çevresine de dolaylı veya dolaysız yarar sağlar. Oysa bizmerkezci bütünleşen birey, kendi özgün azim ve iradesini iç grubunun hantal denetimine terk edip bireyselliğini yok edebilir.

Ekonomik kaynakların, fırsatların ve imkanların dağıtımı konusu da bireyci ve cemaatçi kültürel özellikleri ortaya çıkarın hususları teşkil etmektedir. Bireyci kültürlerde "eşit temelli paylaşım" (equity) esas alınırken, cemaatçi kültürlerde "eşit paylaşım" (equality) esas olarak kabul edilmektedir. Eşit paylaşım da hak etsin veya etmesin, herkese her tür ekonomik kaynak eşit biçimde dağıtılırken; eşit temelli paylaşımlarda hakkaniyet ölçüsü kriter alınarak herkese katkısı veya hak ettiği oranda verilir¹⁴. Kişiye pasta dağılımından yararlanmasını sağlamak ekonomik paylaşım-

la sınırlı kalmaz; aynı zamanda, siyasal anlayış ve kurumlara da sirayet eder. Siyasal kurumların en temeli olan adalet mekanizması bu anlayış içinde prosedürel biçimde, başka bir deyişle herkesin serbest piyasadaki değeri nispetinde kazanmasını sağlayacağı şekilde oluşur¹⁵. Aksi takdirde ekonomik eşitlik güdüsünden hareket etmek sosyal, siyasal ve kültürel yaşamda imtiyazlar ortaya çıkarır ve hakkaniyete dayalı adalet anlayışında büyük sarsıntılara yol açar¹⁶.

Triandis, McCusker ve Hui'nin yakın tarihlerde sözkonusu kültür biçimleriyle ilgili yaptıkları ampirik çalışmalar, cemaatçi kültür üyelerinin, grup içi üyelerini grup dışı olanlara göre daha türdeş ve homojen gördüklerini ortaya çıkarmıştır. Bu tür bireyler grup içi üyelerine karşı daha içten ve samimi davranışlar gösterirken, grup dışı olanlara karşı daha ayırıcı (dissociative) ve baskın (superordinate) davranışlar göstermektedirler. Oysa bireyci kültürel değerlere sahip bireylerde bu tür davranışlar daha az gözlenmektedir. Bu tür bireyler, kişileri grup-eksenli değil, kişi-eksenli olarak kabul ettikleri için insanlar arası ayrımlarda grupsal değil, kişisel özellikleri esas alırlar.¹⁷

Cemaatçi kültürlerde grup ile bireyin amaçları arasında bir zıtlama, bir çatışma ortaya çıkacak olursa grubun amaçları önplana çıkar. Bununla birlikte iç gruptaki çatışma ve zıtlamalar dış gruplardan saklı tutulur. Dış gruplara karşı kapalılık sözkonusu olduğundan burada olup bitenden fazla haberdar olunmaz. Grupların kapalılığı, aynı zamanda grup içinde hiyerarşik ve patriarkal değerlerinde sürekliliğini sağlar. Bu tür gruplarda patronaj sistemine dayalı bir örgütlenme biçimi vardır. Lider ya baba veya baba özelliğine sahip, başka bir deyişle, lütuf dağıtıcı olan, nimetleri elinde tutan ve kıymeti kendinden menkul bir özelliğe sahip erkeklerden oluşur¹⁸. Grubun dayandığı her tür güç merkezi bir biçimde kurgulanmıştır. Kısaca, birey, grupsal amaçları takip eden, grubun amaçları doğrultusunda yaşamına davranışlarına yön veren ve amaçlarını belirleyen pasif bir aktör durumundadır.

Oysa bireyci kültürlerde birey-grup ilişkisi birincinin ikinciyeye önceliği çerçevesinde şekillenmiştir. Burada grup, bireyin amaçların gerçekleştirme için var olmaktadır. Bir bakıma grubun varlık sebebi de fonksiyonel olup bireye hizmet etme esası üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, birey-grup çatışmalarından kazançlı çıkması beklenen birey olup, deyim yerindeyse kendini düzeltmesi beklenense toplumsal gruptur. Çünkü her tür sosyal ve siyasal etkinliğin temelinde yatan rasyonalite, üretkenlik, düşünme ve örgütlenme gibi dürtüleri donanmış olan öncelikle bireydir. Cemaatçi kültürlerin aksine bireyci kültürlerde bireyler içgruplarını sorgulayabildikleri için onu daha heterojen görürler. Bunun yanısıra kendi içgruplarını teşkil eden unsurlar hakkında bilgi sahibi oldukları için grup dinamiğine kendilerini kaptırıp kaybolmazlar. Kısaca, davranışta, amaçta ve eylemde birlikte ve dayanışma cemaatçi kültürlerde bir erdem olurken; sorgulamak, aşmak ve aramak bireyci kültürlerin temel ayırdedici özelliğini oluşturmaktadır¹⁹.

Bireyci kültürlerde başarı, zevk ve rekabet daha fazla vurgulanan değerler iken; aile bütünlüğü, emniyet, uyumluluk ve itaat daha çok cemaatçi kültürler tarafından vurgulanan değerlerdir. Bireyin görevi cemaatçilerde ne denli önemli ise, "zevкли" yaşam ve kişinin tatmin edilmesi de bireycilerde o denli önemlidir²⁰. Kuşkusuz bireycilerin bu tür amaçlarının gerçekleşmesi ancak bu tür aktivitelere müsaade edebilen sosyo-ekonomik ortamlarda mümkündür. Yapılan ampirik araştırmalar, değişik toplumlarda bolluk (affluence) ve refah (welfare) düzeyine paralel olarak cemaatçi kültürlerden bireyci kültürlere doğru bir evrimin söz konusu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim Hofstede'nin yaptığı bir araştırmaya göre değişik ülkelerde kişi başına düşen GSMH ile o ülkelerdeki bireyci-cemaatçi kültür düzeyleri arasında yüzde 80 oranında bir ilişki görülmüştür. Gelir yükseldikçe insanlar içgruplarından ayrılmakta ve kendi dünyalarında yaşamaktadırlar²¹.

Kültürel karmaşa da bireyci kültürel de-

ğerlerin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynar. Sanayileşme, göç ve şehirleşme paralelinde şehir merkezlerine taşınan değişik kültürel normlar bu merkezlerde kültürel çoğulculuğa yol açmaktadır. Kültürel çoğulculuk veya karmaşa içinde gelişen mesleki farklılaşma ve nüfus yoğunluğu insanları daha bireyci davranışlara yönelten bir süreci hazırlamaktadır.²² Hatta sanayiye endeksli olarak gelişen ve şehirlerde yoğunlaşan bu modern yaşam tarzının insanların zihinsel matrisleri üzerinde derin etkilere sahip olduğunu ileri sürenler de olmuştur²³.

Bireyci veya cemaatçi kültürel değerlerin belirlenmesinde kritik rol oynayan diğer faktör ise, yaşamını kazanma biçiminde yatmaktadır. Yaşamını kendi girişimiyle, kendi çabası ve arayışıyla sürdürme eğiliminde olan kişilerde daha çok bireyci kültürel değerler gözlenmektedir. Bu tür bireyler başkasına sırtını dayayarak geçinme yerine mevcut olanla yetinmemekte; sürekli bir arttırma, zenginleşme ve daha iyi yaşama eğilimine girmektedirler. Oysa, cemaatçi kültüre sahip bireylerde başkasına sırtını dayayarak veya birilerine çalışarak yaşamını sürdürme eğilimi hakimdir²⁴. Yaşamını kazanma düşüncesi ve felsefi aslında siyasal sistemlerin ve ekonomik modellerin temel alt yapısını oluşturan önemli güdülerdir. Nitekim kapitalizmin gelişim dinamiğini oluşturan temel ruh insanların teşebbüs ruhuna yön veren etik değerlerde saklıdır²⁵. Bu ruh, kapitalizm gibi ekonomik bir üretim biçiminin gelişmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kapitalizmin paralelinde bir sosyal ve siyasal model olan liberal demokrasinin de gelişim evresinin temel altyapısını oluşturmuştur²⁶.

Oysa başkasına dayanarak yaşamını sürdürme güdüsü merkezden kumandalı devletçi karma ekonomik modellere yol açmıştır; bu tür ekonomik modeller de zorunlu olarak otoriter niteliğe sahip siyasal örgütlenme tarzları ortaya çıkmıştır²⁷. Bu kritik ve hassas konunun farkında olan Prens Sabahattin çok isabetli olarak "adem-i merkeziyetçi" ve "teşebbüs-i şahsi" fikirlerini ortaya atmış, ancak düşünce-

leri geleneksel cemaatçi siyasal kültürel normlarına sahip Türk toplumunda pek kabul görmemiştir. Ne var ki Türkiye'de devleti merkez alan ekonomik üretim anlayışı, yüzünü devlete çeviren, bütün inisiyatifini devlete bağlı bir kamusal kurumun çatısına terk eden, pasif, tüketici kitlelerin ortaya çıkışını hızlandırmıştır.

Bireyci kültürel kalıpların gelişimini sağlayan bir diğer modern araç da kitle iletişim araçları olmuştur. İletişim araçlarının gelişim evresi kollektif tüketim tarzından bireysel tüketim tarzına doğru seyretmektedir. Radyonun, ilk çıkışında köy meydanlarında ortaklaşa dinlendiği zamanlar göz önünde bulundurulduğunda; walkmenlerin, kulakla teyp, radyo ve televizyon dinlemenin iletişim araçlarını ne kadar bireyci kalıplarla tükettiğimizi çok güzel göstermektedir²⁸. Kitap, gazete ve dergiler ise, zaten tamamen bireysel tarzda tüketilecek bilgi kaynaklarıdır.

Cemaatçi kültürün gelişmiş üst yansıması kamusal yararı önplana çıkarmakta yatmaktadır. Oysa bireyciliğin temel tercihi bireysel yararı kamusal yarara öncelemek ve bireysel yararlarıdan bağımsız soyut bir kamusal yararın olmayacağı şeklindedir²⁹. Kamusal yararı önplana çıkaran cemaatçi söylemler, çoğunlukla bireysel çıkarları, beklentileri ve tercihleri arkaplanda itmişler veya unutmüşlardır. Bu konuda iki karşıt görüşü siyaset düşüncesi literatüründe de görmekteyiz. Kamusal yararı öne çıkaran düşünür J. J. Rousseau, liberal bir perspektiften, yani toplumsal sözleşme düşüncesinden hareketle bireysel her tür girişim ve eğilimi «genel yarar» potasında eriten ve «genel yarar» açısından tehlikeli gören otoriter bir söyleme varmaktadır³⁰. Oysa klasik liberal geleneğin sembolü haline gelen John Locke, toplumsal yaşamdaki her tür kamusal ve siyasal oluşumun gerekçesini bireysel özgürlük, mülkiyet ve yaşam hakkına dayandırmıştır³¹. Locke'un görüşleri Anglo Sakson liberal düşünce geleneğindeki siyaset felsefesinin temelini oluşturmuş ve bireyin özgürlüğünü, mülkiyet hakkını, yaşam hakkını ve mutluluğunu bireyci siyasal kültürü esas alan bu geleneğin hukuksal normu haline getirmiştir³².

Kısaca cemaatçi kültürlerde eş, ebeveyn, akraba, komşu, arkadaş grupları ve iş arkadaşları gibi birincil gruplar bireylerin davranış kalıplarını önemli ölçüde etkilemektedir. Oysa bireyci kültürel değerlere sahip kişilerin, bu gruplara ilişkin tutumları, cemaatçılara göre daha gevşek olduğu için bu tür grupların bireyler üzerinde etkisi daha azdır. Bu çalışma, Türk sağını oluşturan siyasal parti üyelerinin, söz konusu birincil gruplara ilişkin tutumlarından hareketle, sağ parti üyelerindeki kültürel normların bireyci-cemaatçi kültürel değerlerden hangisi yönünde seyrettiğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Türk sağının bireyci-cemaatçi kültürel örüntülerinin sağ cemaatçi yer alan siyasal partiler düzeyinde çalışılabilmesi varsayımından hareketle, sağda yer alan Anavatan Partisi (ANAP) ile Refah Partisi (RP) üzerinde çalışılmıştır. ANAP sağdaki tüm kesitleri temsil eden bir yelpazeye sahip olduğu için araştırmanın birincil derecede kapsamına alınmıştır. ANAP, Türk siyasal yaşamı içinde 1980'den önce boy gösteren milliyetçi, muhafazakar, dindar, sosyal demokrat ve liberal gibi kesimlerin birçoğunu bünyesinde barındırmıştır³³. Bu nedenle farklı kesimleri barındırma konusunda sağdaki en geniş parti olarak ANAP çalışmamızın örnekleme kapsamına alınmıştır. Ancak gene sağda yer alan ve doğruya geleneksel/dini değerleri önplana çıkaran RP'nin de çalışmaya dahil edilmesiyle Türk sağının geniş bir profilinin çıkarılacağı varsayılmıştır.

Araştırmamızın evrenini Ankara'nın merkez ilçeleri teşkil etmiştir. Öncelikle merkez ilçelerin bir dökümü yapılmış, sonra da, «iki aşamalı rastgele» örnekleme tekniği ile Keçiören ile Yenimahalle ilçeleri seçilerek araştırma kapsamına alınmıştır. ANAP ve RP'nin Ankara merkez ilçeleri üzerinde yapılan ön çalışmalar sonucunda, Keçiören ile Yenimahalle ilçelerinin parti mozaiklerini en geniş biçimde temsil ettikleri kanaatine varıldığı için bu iki ilçe araştırma kapsamına alınmıştır.

Örnekleme kapsamına alınan denekler basit rastgele örnekleme tekniği ile belirlenmiştir.

Her partiyi temsil etmek için merkez ilçeye bağlı üye kayıt kütüklerinden rastgele 50 sayı alınmış ve bu sayılara tekabül eden üyeler örneklem kapsamına dahil edilmiştir. Örneklem hacmi her partiden 100 kişi olmak üzere toplam 200 kişiden oluşmaktadır. Her parti için Keçiören ilçesinden 50, Yenimahalle'de 50 parti üyesi araştırma kapsamına alınmıştır. Örneklemün ilçelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

Tablo 1: Örneklem Hacmi

Parti	Keçiören	Yenimahalle	Toplam
ANAP	50	50	100
RP	50	50	100
Toplam	100	100	200

ANAP'tan araştırmaya dahil olanların yüzde 70'i erkek, yüzde 30'u da kadınlardan oluşmaktadır. Erkeklerin RP'deki oranı yüzde 73, kadınların oranı ise yüzde 30 olarak tespit edilmiştir. ANAP'lı üyelerin yaş ortalaması 34.5, standart sapması ise 9.33'tür. Araştırmaya dahil olan en küçük yaş 19, en büyük yaş ise 55'tir. Araştırmaya dahil olan RP'li deneklerin yaş ortalaması 33.7, standart sapması ise 8.95 olarak çıkmıştır. Bu partiden araştırmaya dahil olan en küçük denegin yaşı 21, en büyüğünün ise yaşı 53'tür. Deneklerin eğitim durumuna göre dağılımı iki partide birbirine yakın çıkmıştır. ANAP'lı üyelerin yüzde 17'si ilkokul, 15'i ortaokul, 43'ü lise, 23'ü üniversite ve 2'si yüksek lisans veya doktora düzeyinde eğitime sahiptirler. RP'li üyelerin ise yüzde 15'i ilkokul, 13'ü ortaokul, 38'i lise, 29'u üniversite, 5'i ise yüksek lisans veya doktora eğitimine sahiptir.

Veri toplama aracı olarak kullanılan ölçek, çeşitli araştırmacılar tarafından geliştirilen ölçeklerin bir derlemesinden oluşturulmuştur. Bu ölçekler, değişik bilim adamları tarafından farklı toplumlarda çok çeşitli ve sayıdaki kişi üzerinde uygulanarak test edilmişlerdir. Ölçeklerin ortak özellikleri değişik toplumların bireyci-cemaatçi kültürel tutumlarını önyargısız biçimde ortaya çıkarmak olmuştur.

Referans olarak aldığımız ölçekler ilgili bilim adamları tarafından, başta ABD ve Hong Kong olmak üzere, değişik ülkeler üzerinde test edilerek geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmış olan ölçeklerdir.

Ölçeğimizdeki maddeler likert ölçeği tipinde üç şık şeklinde hazırlanmıştır. Ölçekte kullanılan cevap şıkları şu şekilde yapılandırılmıştır: Kanaat soruları için; 1) katılıyorum 2) kısmen katılıyorum 3) katılmıyorum. Olgu-sal durumları içeren sorular için ise; 1) geçerlidir 2) kısmen geçerlidir 3) geçerli değildir.

Bu şıklara gelen cevapların puanlamalar şıkları gesteren sayıları esas alınarak yapılmıştır. Bu anlamda «1» cemaatçiliği, «2» cemaatçilikle bireycilik arasındaki bir noktayı, «3» ise bireyciliği göstermektedir. Deneklerden elde edilen veriler, analiz aşamasında kademeli olarak tasnif edilmiş ve bireyci-cemaatçi eğilimler buna göre ayrıştırılmaya çalışılmıştır: Bu bağlamda 1.00 - 1.50 arasındaki ortalama toplam puanlar cemaatçi, 1.50 - 2.00 arasındaki ortalama toplam puanlar bireyci-eğilimli, 2.50 - 3.00 arasındaki puanlar da tamamen bireyci temayülleri göstermektedirler.

Bu tanımlamaya göre, ortalama 1.00 ile 1.50 arasında puan alan kişiler, kendilerine ait bir düşünceyi, nesneyi, kaygıyı ve tasayı diğer insanların önceliklerinden sonraya bırakmayı, başka bir deyişle katılımcılığı, paylaşımcılığı, toplumsal çıkarları ve öncelikleri kendi çıkarlarının ve önceliklerinin önüne geçirmeyi tercih etmiş olmaktadır. Bu kişiler kısaca toplumun çıkar ve beklentilerini kendilerine öncelemede ve kendilerini toplumun tercihleri ile bütünleştirmektedirler. Ortalama 1.50 ile 2.00 arasında puan alan kişiler ise, bu konuda daha yumuşak bir tutum sergilemektedirler. Bunlarda cemaatçi bir eğilim söz konusudur; ancak bunlar, birinci gruptakiler gibi kendilerini tamamen grupla özdeşleştirmemektedirler. Kendi çıkar ve beklentileri ile toplumun çıkar ve beklentileri karşı karşıya geldiği zaman toplumunkini tercih etmekte, ancak kendi tercihlerini de potansiyel olarak muhafaza etmektedirler. Kısaca, bu sınırlar arasında

yer alan bireyler, özel yaşam sınırları dahilindeki gruplarla yakın, sıcak ve yüzyüze ilişkiden yana olan bir tutumu benimsemiş olmaktadır.

Ortalama 2.00 ile 2.50 arasında puan bireyler ise, kendileri ile ilişkide buldukları grupları karşı karşıya geldiğinde kendi tercihlerini ve beklentilerini önplanda tutmakta; ancak grubun tercihlerini de tamamen yabana atmamaktadırlar. Bu kategoride yer alan bireyler, daha çok birincil derecedeki sosyal gruplarla ilişkileri zayıf olan bir tutum içindedirler. Oysa ortalama 2.50 ile 3.00 arasında puan toplayan kişiler katılımcılığı, paylaşımı ve dayanışmayı tercih etmemekte, hatta yadırgamakta ve kendi çıkar ve önceliklerini önplana çıkarmaktadırlar. Bu kategoride yer alan bireyler, birincil derecedeki gruplarla bütünleşmeyi kendi özgün kimlik, talep, arzu ve tercihlerini belirlemenin önünde bir engel olarak kabul ettikleri için bu tür gruplarla ilişkilerini soğuk tutmaktadırlar. Dikkat edilmesi gereken husus şu ki, gerek bireyci, gerekse cemaatçi tutumların tanımlanmasında kişilerin ilişkide buldukları birincil grupları (eş, ebeveyn, akraba, komşu, arkadaş ve iş arkadaşı) temel referans olarak alınmıştır.

ANAP ile RP'de Özel Alana İlişkin Tutumlar

Siyasal partilerin eşe ilişkin tutumları, eşlerin özel ve kamusal yaşamdaki aktiviteleri birlikte paylaşıp paylaşmadıklarını ölçecek nitelikte sorularla test edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda eşlerin özel alanda birbirlerinin kişisel görüşlerine, inaçlarına ve yaşayışlarına müdahale edip etmediklerini sorgulayan sorular yöneltilmiştir. Bunun yanısıra; kamusal yaşamda eşlerin tek başlarına iş yaşamına atılmaları, sosyal çevrelerini eşlerinden bağımsız biçimde oluşturmaları, kendi başlarına seyahate çıkmaları vb. konulardaki tutumlarını ölçecek nitelikte sorular yöneltilmiştir.

Eşe ilişkin görüşlerinde ANAP ile RP arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur. Yöneltilen sorulara gelen cevaplardan

anlaşıldığı kadarıyla (Tablo 1) ANAP, RP'den biraz daha bireyci-eğilime yakın bir skor elde etmekle birlikte, iki parti arasında varyans analizi anlamlı bir fark göstermemiştir. Her iki parti de, gerek özel ve kamusal faaliyetleri paylaşma noktasında, gerekse geleceğe dönük kararlar alma noktasında eşe ilişkin dayanışmacı bir tutum sergilemektedirler. Eş, bireyin yaşamını tanzim etmede müracaat edilen ilk kişi olmaktadır.

Tablo 2: Eşe İlişkin Görüşlerle Ortalama Değerler

	Erkek/Ort	Kadın/Ort	Toplam/Ort
ANAP	1.95	1.71	1.88
RP	1.88	1.75	1.84
Top.Ort.	1.91	1.74	1.86

Cinsiyette göre yapılan varyans analizi eşe ilişkin tutumlarda kadınlarla erkekler arasında anlamlı bir farkın bulunduğunu göstermiştir. (F: 11.87, df: 1.99, $p \leq 0.01$). Bu fark, kadınların erkeklerden daha cemaatçi-eğilimli bir tutum sergiledikleri yönündedir. Erkekler, eşe ilişkin tutumlarında kadınlara oranla bireyci-eğilime daha yakın tutumlar sergilerken, kadınlar cemaatçi-eğilimli bir noktada yer almaktadırlar. Bunu da, Türk sağında yer alan kadınların eşlerine daha çok bağlı oldukları yolundaki geleneksel değerlere dayandırmak mümkündür. ANAP'lı kadınlarla RP'li kadınların bireyci-cemaatçi kimlik ayrımında buldukları nokta aşağı yukarı aynıdır. Her iki partinin kadın üyeleri cemaatçi-eğilimli bir noktada yer almaktadır. RP'li erkekler cemaatçi-eğilimli çizgiye yakın bulunurken, ANAP'lı erkekler bireyci-eğilimli bir çizgiye yaklaşmakta, ancak gene cemaatçi-eğilimli bir sınırdadır.

ANAP ile RP'den oluşan sağ yelpazedeki iki partinin eşe ilişkin ortalama skoru cemaatçi-eğilimli bir yönde seyretmektedir. (Tablo 2). Bu da eşler arasındaki homojenliğin kadın ile erkeğin birbirine yakın düşünce, tutum ve dünya görüşünde olması yönündedir. Eşler arasında kamusal yaşamda kolektivist bir birlikteliğin, başka bir deyişle bir bütünleşme-

nin sergilendiğini görmekteyiz. Bunun nede-nini Türk kültüründeki patriarkal kültürel örüntülerde aramak doğru olacaktır. Türk toplumunun geleneksel kültürel değerlerinde, özellikle eşi esas alan aile birlikteliğine büyük bir önem verilir ve bu birliktelik kutsanan bir temaya dayanır. Sağ partilerde eşe ilişkin cemaatçi tutumun geleneksel Türk kültürü ile yakın bir ilişkisi olduğu söylenebilir.

Siyasi parti üyelerinin ebeveyne ilişkin tutumları on dokuz farklı soruyla test edilme-ye çalışıldı. Bu sorular parti üyelerinin ebe-veyleriyle ilişkilerini sorgulayan geniş bir yelpazeden oluşmaktadır. Parti üyeleri inanç, düşünce, siyasi tercih, sosyal faaliyet ve eğ-lenme biçimlerini seçerken kendilerini ebe-veyleriyle ne kadar sınırlamaktadırlar? Gele-cekleri ve meslekleriyle ilgili kararlarında ebeveynlerinin önerileriyle hangi oranda sınır-lı kalmaktadırlar? Kendilerini aileleriyle öz-değleştiriyorlar mı? Aile mesleğini sürdürme eğilimi gösteriyorlar mı? Yaşlandıktan sonra ebeveynlerini yanlarında barındırmayı düşün-üyorlar mı? Deneklerin ebeveynlerine ilişkin tutumları bu tür geniş kapsamlı sorularla test edilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen verilere göre ebeveyne iliş-kin tutumlarında ANAP'la RP arasında ista-tistiksel olarak önemli bir fark bulunmaktadır. (F: 64.98, df; 1.197, $p \leq 0.000$). ANAP'lı üyeler ebeveyne ilişkin tutumlarında RP'lı üyelere göre daha bireyci-eğilimli bir tutum göster-mektedirler. RP üyeleri ebeveyne ilişkin tu-tumlarında cemaatçi (1.49) bir çizgide yer al-makta ve bu konuda bütüncül ve dayanışmacı bir tutum sergilemektedirler. ANAP'lı üyeler ise RP'lı üyelere göre bireyci eğilime biraz daha yakın bulunmaktadır, ancak onlar da bu konuda cemaatçi-eğilimli bir tutumdan kurtu-lamamışlardır.(Tablo:3)

Tablo 3: Ebeveyne İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erkek/Ort.	Kadın/Ort.	Top./Ort.
ANAP	1.74	1.80	1.76
RP	1.47	1.55	1.49
Top/Ort.	1.60	1.68	1.61

Ayrıca, elde edilen veriler varyans anali-zinde cinsiyet ana etkisini de ortaya koymuş-tur (F; 7.20, df; 1, 97, $p \leq 0.008$). Yani parti üye-leri arasında kadınlar erkeklere kıyasla bireyci-eğilime daha yakın tutumlara sahiptir. Fakat, Tablo 3'de de, görüldüğü gibi, kadınlar da cemaatçi-eğilim sınırları içinde yer almak-tadırlar.

Aile bireylerinin ebeveynlerine ilişkin tu-tumları üzerinde ana hatlarıyla geleneksel ve modern yaşam kalıplarının etkili olduğunu belirtmek gerekiyor. Sosyolojik literatürde modern toplumun aile yapısının temel niteliği çekirdek aile olarak bilinmektedir. Çekirdek aile yapısı içinde üçüncü kuşak pek barına-madığı için aile atomize olmuş bireyleri içere-mektedir³⁵. Bu aile yapısı içinde bireyler, kendi gelecekleriyle ilgili bağımsız kararlar alabildikleri gibi, meslek seçimlerinde de daha serbest davranmaktadırlar. Bunun yanı-sıra, yetişkin aile bireyleri evlendikten sonra ebeveynlerinden ayrılmakta ve ayrı bir aile (matrilokal) oluşturmaktadırlar. Bu aile yapısı içinde geleneksel toplumun aile yapısındaki sıcak ve yüz yüze ilişkilerin olmadığını gözle-mek mümkündür.

Ashnda aileye ilişkin tutumlar, bireylerin veya cemaatçi eğilimlerini göstermenin yanı-sıra, onların geleneksel veya modern yaşam kalıplarından hangisine sahip oldukları konu-sunda da ipuçları vermektedir. Bu noktada ANAP'lı parti üyelerinin daha bireyci-eğilimli ve sosyolojik anlamda daha "modern" yaşam kalıplarını paylaşan bir çizgide bulunduklarını görmekteyiz. Bu husus, ANAP'ın 1980 sonrası yöneldiğini ileri sürdüğü "libe-ral" ve "değişimci" kimliği ile örtüşmektedir. Bu anlamda ANAP'lı parti üyelerinin daha kentli, aileye ilişkin olarak sanayi toplumuna daha çok uyum gösteren bir tutum sergiledik-lerini söylemek mümkündür.

Ancak ANAP'la RP'nin toplam ortalama-sından oluşan sağ parti üyelerinin ebeveyne ilişkin görüşleri analiz edildiğinde farklı bir sonuçla karşılaşmaktayız. O da ortalama sko-run cemaatçi-eğilimli bir noktada bulunduğu şeklindedir. Başka bir deyişle, ANAP'la

RP'nın ebeveyne ilişkin ortalama skoru cemaatçi-eğilimlidir. Her ne kadar RP bu noktada ortalama değere cemaatçilik yönünde önemli bir etki yapıyorsa da, esasında, ANAP da araştırmada belirlenen ölçüğe göre cemaatçi-eğilimli bir kimliğe sahip görünmektedir (Tablo ; 3). ANAP ebeveyne ilişkin tutumlarında RP'ye göre bireyci-eğilimli noktada daha yakın bulunmakta, ancak o da RP gibi cemaatçi-eğilimli bir tutum sergilemektedir. Kısaca, bu araştırmanın örneklemini oluşturan sağ parti üyelerinin ebeveynlerine ilişkin tutumları Türk toplumunun geleneksel değerlerini yansıtan cemaatçi-eğilimli bir çizgide bulunmaktadır.

Siyasi parti üyelerinin akrabaya ilişkin tutumları sekiz soruyla test edilmeye çalışılmıştır. Parti üyelerine yöneltilen sorular, onların akrabalarıyla aralarındaki her tür yardımlaşma, dayanışma ve ziyaretlerin ölçüsünü ortaya çıkaracak nitelikteki sorulardan oluşmaktadır. Bunun yanında, karar alma noktasında akrabalarını referans alıp almadıkları yönünde sorular yöneltilmiştir.

Elde edilen verilere göre akrabaya ilişkin tutumlarda ANAP'la RP arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Gerçi ANAP'lı parti üyeleri akrabaya ilişkin tutumları konusunda RP'li parti üyelerinden daha bireyci-eğilimli bir çizgide görünmekte, ancak bu istatistiksel olarak anlam kazanacak kadar önemli bir fark oluşturmamaktadır. İki partiye mensup üyelerin akrabaya ilişkin tutumları aşağıdaki tabloda görülmektedir;

Tablo 4: Akrabaya İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erk./Ort.	Kad./Ort.	Topl./Ort.
ANAP	1.81	1.84	1.82
RP	1.66	1.99	1.75
Topl./Ort.	1.73	1.91	1.78

Akrabaya ilişkin tutumlar konusunda istatistiksel olarak önemli bir cinsiyet etkisine rastlanmıştır (F: 17.12, df; 1.999, $p \leq 0.000$). Cinsiyet bazındaki bu etki RP'li kadınlarla erkekler arasındaki farktan kaynaklanmaktadır.

RP'li kadınlarla erkekler arasında akrabaya ilişkin tutumlar konusunda istatistiksel olarak önemli ve büyük bir fark vardır. (Tablo: 4) RP'li erkekler ortalama 1.66'lık skorla cemaatçi-eğilimli bir noktada yer alırken, bu partiden kadınlar 1.99'lük bir skorla bireyci-eğilimli noktaya yakın bir skor elde etmişlerdir. Oysa akrabaya ilişkin tutumlar konusunda ANAP'lı kadınlarla erkekler arasında anlamlı bir fark yoktur (t: 1.15, df; 67.97, $P \leq 10$). Varyans analizinde anlamlı çıkan "parti X cinsiyet" etkileşimi de RP'li erkeklerin aşırı cemaatçiliğe yakın eğiliminden kaynaklanmaktadır.

RP'li kadınların erkeklere oranla daha zayıf akraba ilişkilerine sahip oluşunu Türk toplumundaki geleneksel aile bağları ile, bu kadınların kamusal yaşamda yer alma isteği arasındaki ters orantıda aramak gerekir. RP'ye üye olan kadınlar büyük ölçüde yaşamlarını özel alandaki aile yaşamı ile sınırlı görmeyen kadınlardır. Kamusal yaşamla bütünleşme eğiliminde olan bu kadınlar için akrabalarla girilen sıkı ilişki onları kamusal yaşamdan alıkoymak niteliktedir. Öte yandan, özellikle evli kadınlar için "akraba" terimi Türk toplumunun geleneksel yapısından dolayı, çoğunlukla erkek tarafının akrabasını çağrıştırdığı için, bu tarafla girilen sıkı ilişki de kadının kamusal alana açılma yönündeki özgürlüğüne bir sınırlama getirebilmektedir. Bireyci-eğilimli yöndeki tutumu tüm RP'li kadınlara genellemek doğru olmayabilir. Bu eğilimi, partiye üye olup, parti organizasyonu içinde aktif biçimde görev alarak kamusal yaşamla bütünleşme çabasında olan kadın kesimiyle sınırlı tutmak daha doğru olacaktır.

ANAP'la RP'den oluşan sağ parti üyelerinin akrabaya ilişkin ortalama tutumları cemaatçi-eğilimli bir noktada seyretmektedir. Türk toplumunun akraba ilişkileri etrafında seyreden geleneksel yaşam kalıplarının sağ partiler tarafından sürdürülmekte olduğunu görmekteyiz. Bu da sağ parti üyelerinin sanayileşmiş kent toplumundaki ilişki düzeyinde olmadığını, aksine geleneksel kolektif değerleri taşıdığını göstermektedir. Başka bir deyişle, büyük kent yaşamında yer almakla birlikte, bu üyele-

rin akraba bağları erime sürecine girmemiş olup, hâlâ devam etmektedir. Bu nokta belki de Türkiye'nin kendine özgü bir kentleşme paradigmasını yansıtmaktadır. Başka bir deyimle, Batı'dakini andırır nitelikte bir «kentleşme» sürecinin yaşanmasına karşın, kent nüfusun «kentleşmemesi» gibi bir durumla karşılaşmaktayız. Kentleşmemenin temel nedenleri arasında geleneksel ilişkilerin devam etmesi önemli bir yer tutmaktadır.

Siyasi parti üyelerinin komşularına ilişkin tutumları, daha çok komşularıyla dayanışmalarını, yardımlaşmalarını, gidiş-gelişlerini, sıcak ilişkilerin ve sorunlarıyla ilgilenip ilgilenmediklerini ortaya çıkaracak nitelikte sorularla test edilmeye çalışılmıştır.

Komşulara ilişkin tutumlarda ANAP'la RP arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır (F: 10.34, df: 1. 197, p<.002). Komşulara ilişkin tutumlarında ANAP'lı üyeler RP'lı üyelere göre daha bireyci-eğilimli bir tutum sergilemektedirler. ANAP'lı üyelerin aldıkları ortalama skor olan 2.04 bu üyelerin bireyci-eğilimli bir noktada bulduklarını göstermektedir. Oysa RP'lı üyelerin ortalama skoru olan 1.88, bu üyelerin komşularına ilişkin tutumlarında cemaatçi-eğilimli kültürel normlara sahip olduklarını göstermektedir (Tablo : 5).

Tablo 5: Komşuya İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erkek/Ort.	Kadın /Ort.	Toplam Ort
ANAP	2.01	2.10	2.04
RP	1.82	2.05	1.88
Top. Ort.	1.92	2.07	1.96

Varyans analizi aynı zamanda cinsiyet ana etkisinin de anlamlı olduğunu göstermektedir. (F: 12.25; df: 1 197; p ≤. 000). Buna göre kadın parti üyelerinin erkek parti üyelerine nisbeten daha fazla cemaatçi-eğilimli tutumlar geliştirdiklerini göstermektedir. Burada ilginç olan bir nokta da varyans analizinin "parti X cinsiyet" etkileşimini anlamlı çıkar-

mış olmasıdır (F:4.41; df:1.197; p<.037). Böyle bir bulgu ne partinin ne de cinsiyetin etkisinin net olmadığını göstermektedir. Derinlemesine yapılan bir analiz, ANAP'lı kadın ve erkekler arasında anlamlı bir fark olmadığını ortaya koymuştur. (t: df: 49.89; p>. 10). Bu da cinsiyet etkisinin esasen RP'lı kadın ve erkekler arasındaki farktan kaynaklandığını göstermektedir. Yani, RP'lı erkekler, Tablo 5'te de görüldüğü gibi, diğer kategorilere nisbeten daha cemaatçi-eğilimli tutumlara sahiptir.

ANAP'lı kadınlarla erkekler komşulara ilişkin tutumlarında birbirlerine yakın bireyci eğilimli tutumlar taşırken, RP'lı kadınlar ANAP'lı erkeklere yakın bir skor (2.05) elde ederek bireyci-eğilimli bir tutumla cemaatçi-eğilimli RP'lı erkeklerden ayrılmaktadırlar. Gerek RP'lı kadınların, gerekse ANAP'lı kadın ve erkeklerin komşularına ilişkin tutumlarındaki bireyci-eğilimli tutum, bu üyelerin bireyci tutumlara sahip olmasından çok, Türkiye'deki komşuluk ilişkilerinin zayıflamış olmasıyla açıklanabilir. Türkiye'deki kent yaşamı içinde hızla yaşanan göçe paralel olarak farklı arkaplanlara sahip insanların aynı fiziksel mekanlarda bir araya gelmeleri sosyolojik yapıdaki geleneksel cemaatçi dokuyu zayıflatmıştır. Kent yaşamı içinde akrabalık ilişkileri sürerken komşuluk ilişkileri zayıflamıştır.³⁶

ANAP'lı RP'den oluşan sağ parti üyelerinin komşularına ilişkin tutumlarındaki bireyci-eğilimi, bu zayıf sosyolojik dokuda aramak daha doğru olacaktır. Geline bu noktanın üzerinde bireylerin kendi tutumlarıyla birlikte sosyolojik dokunun da etkin olduğunu ifade etmek mümkündür. Özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde farklı etnik, yaşam, politik eğilim, mezhep vb. gibi sosyolojik kategorilere mensup kişiler, aynı fiziksel mekanları paylaşarak komşuluk yapabilmekte, ancak bu tür farklılıklar onların sıcak ve yüz yüze ilişkiye girmelerini engellemektedir.

Sağ parti üyelerinin arkadaşlarına ilişkin tutumları, arkadaşlarıyla dayanışmaları, fiziksel mekan yakınlıkları, başarılarına ortak olmaları, karar alma konusunda arkadaşlarının etkisi, eğlence veya seyahat gibi etkinlikleri

onlarla paylaşıp paylaşmama gibi konulara ilişkin görüşlerini ortaya çıkaracak nitelikte sorularla test edilmemiştir.

Yapılan varyans analizleri sonucuna göre, arkadaşlığa ilişkin tutumlar konusunda iki parti ortalamaları bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark görünmemektedir. Her iki parti de bu konuda cemaatçi-eğilimli bir tutum sergilemektedirler. Cinsiyet etkisi de kabul edilebilir anlamlılık derecesine ulaşmamıştır. Ancak, "parti X cinsiyet" etkileşim terimi anlamlı çıkmıştır. (F: 32.19; 1,199; p<.000). Tablo 6'da da görüldüğü gibi etkileşimin nedeni ANAP'lı kadınlara nisbeten, RP'lı kadınların ise RP'lı erkeklere nisbeten daha bireyci eğilimler yönünde elde ettiği ortalama 2.02'lik skor, ANAP'lı erkeklerin ortalama skoruyla (2.05) aşağı yukarı aynı bireyci-eğilimli değeri taşımaktadır. Oysa RP'lı erkeklerle ANAP'lı kadınların elde ettikleri skor cemaatçi-eğilimli bir tutumu göstermektedir. Kısaca, ANAP'lı erkeklerle RP'lı kadınlar birbirine yakın bireyci-eğilimli bir tutum sergilerken, ANAP'lı kadınların RP'lı erkekler cemaatçi-eğilimli bir tutum sergilemektedirler.

Tablo 6: Arkadaşa İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erkek/Ort.	Kadın/Ort.	Toplam/Ort.
ANAP	2.05	1.81	1.93
RP	1.83	2.02	1.89
Top.Ort	1.93	1.92	1.93

ANAP'lı erkeklerin, RP'lı erkeklere göre arkadaşla ilişkin tutumlarında bireyci-eğilimli bir noktada bulunmalarını, ANAP'lı üyelerin liberal yöndeki parti felsefeleriyle açıklamak mümkündür. Ancak RP'lı kadınların ANAP'lı kadınlara göre bireyci-eğilimli bir tutum sergilemesinin, bu kadınların kamusal yaşamda arkadaşlık ilişkilerinde daha seçici davranmalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. RP'lı kadınların arkadaş edinme kriterlerinin ANAP'lı kadınlara göre daha dar olması onların arkadaşlık ilişkilerini zayıflatmaktadır.

Bu kadınlarda arkadaş edinmek ortak görüş tutum, sorun veya belki de örtü gibi kriterlere bağlı olduğu için arkadaşlık ilişkileri daha sınırlı olmaktadır. RP'lı kadınların arkadaş ilişkilerinde bireyci-eğilimli tutumda olmasının diğer bir nedenini de bu kadınların güçlü aile bağları ile açıklanabilir. Güçlü biçimde devam etmekte olan aile bağları, bu kadınların, kamusal yaşamda arkadaş gruplarıyla sıkı ilişkiye girmelerini engellemediğini düşünmek mümkündür.

ANAP'la RP'ye bağlı üyelerin oluşturduğu sağ kitlenin arkadaşlığa ilişkin tutumlarının ortalama skoru (1.93) cemaatçi-eğilimli bir çizgide seyretmektedir. Bu da, bu parti üyelerinin ortak değerleri oluşturan, başka bir deyişle toplumsal çimentoyu teşkil eden din örf, adet ve geleneksel değerler gibi kriterler etrafında hâlâ dayanışmacı ve kollektif bir kültürün devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Parti üyelerinin iş arkadaşlarına ilişkin tutumları, üyelerin özel yaşamlarını arkadaşlarıyla paylaşıp paylaşmama, yardımlaşmadan yana olup olmama, paylaşımcı davranışları benimseyip benimsememe, iş arkadaşlarıyla grup halinde çalışmaktan yana olup olmama veya kendine yetip yetmeme gibi hususları aydınlatacak sorulara test edilmeye çalışılmıştır.

İş arkadaşlarına ilişkin tutumlarında iki parti arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur. Hem ANAP, hem de RP'li üyelerin bireyci-eğilimli bir çizgide oldukları tespit edilmiştir. Varyans analizi aynı veriler üzerinde cinsiyetin ana etkisini anlamlı çıkarmıştır (F:29.83; df:1.188; p≤.000). Elde edilen sonucun kaçınılmaz yorumu ise, kadınların erkeklere nisbeten iş arkadaşları ile ilgili daha bireyci-eğilimli tutumlar geliştirdiği şeklindedir. Tablo 7'de görüldüğü gibi, en bireyci-eğilimli tutumlara sahip kişiler olarak 2.18'lik skorla RP'li kadınlar gözükmektedir. RP'li kadın üyelerin bireyci-eğilimli olmalarını iş arkadaşlarına karşı gösterdikleri seçici davranışta aramak mümkündür.

Tablo 7: İş Arkadaşına İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erkek /Ort.	Kadın/Ort.	Toplam/Ort.
ANAP	2.02	2.14	2.05
RP	1.96	2.18	2.01
Top/Ort	1.99	2.18	2.03

Aynı seçici tutumu, iki sağ partide de görmekteyiz. ANAP'la RP'nin iş arkadaşlarına ilişkin tutumunu gösteren ortalama skor (2.03) bu partilerin bireyci-eğilimli bir noktada olduğunu göstermektedir. Türkiye'de sağ parti üyelerini, iş üretmeyi tercih eden bir eğilimde görmekteyiz. Ancak bu tutumun yanı sıra, sağ partilerdeki bireylerin arkadaşlarına ilişkin tutumlarında daha bağımsız ve farklı olma temayülü taşıyan, bununla birlikte grup yerine kendi başına çalışmayı ve iş üretmeyi tercih eden bir eğilimde görmekteyiz. Ancak bu tutumun sağ partilerdeki bireylerin kendi kendine yetinme isteğinden çok, grup içi ilişkilerinde seçici davranmalarından kaynaklandığını söylemek daha doğru olacaktır. Nitekim bu üyelerin kendine güvenle ilgili bölümde ortaya koydukları tutumlar cemaatçi bir eğilim de seyretmektedir. Bu tutum, parti üyelerinin farklı çalışma grupları içinde farklı kimlik, düşünce, tutum ve tavırda olan diğer insanlarla rahatça bütünleşemediklerini, bu nedenle de kendine yetinen bir çalışma temposuna yöneldiklerini göstermektedir. Bu nedenle sağ parti üyelerinin bu konudaki tutumunu daha çok "öteki olan" dış çevrenin belirlediği söylenebilir.

Parti üyelerinin kendine güvenle ilgili tutumları, bu kişilerin bağımsız çalışma istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (F: 22.3; df:1, p<.100). Ancak her iki parti üyeleri elde ettikleri ortalama skor itibarıyla cemaatçi-eğilimli bir çizgide görünmektedir. ANAP'lı üyeler RP'li üyelere göre daha bireyci-eğilime yakın bir tutum sergilemekle birlikte, onlar da cemaatçi-eğilim sınırı içinde yer almaktadırlar (Tablo:8). İki parti arasındaki farklılık, partilerin tutumları arasında bir farklılığı yansıtmakla birlikte, ikisini kendine güvene ilişkin tutumunu birbirinden ayırmaya yeterli değildir.

Tablo 8: Kendine Güvene İlişkin Görüşlerle İlgili Ortalama Değerler

	Erkek/Ort.	Kadın/Ort.	Toplam Ort.
ANAP	1.98	2.03	1.99
RP	1.79	1.84	1.81
Toplam/Ort	1.88	1.94	1.90

Parti üyelerini kendine güvenle ilgili tutumları konusunda cinsiyetin istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Genel olarak, her iki parti içinde kadın üyeler, erkek üyelere nisbeten daha fazla bireyci-eğilimli tutumlar göstermekle birlikte, onlar da, cemaatçi-eğilimli sınırlar içinde yer almaktadırlar.

ANAP'la RP üyelerinin toplam ortalama skoru, bu iki parti üyelerinin kendine güvenle ilgili tutumlarında cemaatçi-eğilimli bir tutum sergilediklerini göstermektedir. Ancak bu, sağ parti üyelerinin kendine güvenmediğini veya az güvendiğini göstermemektedir. Kendine güven konusunda grup-içi ilişkileri temel referans olarak alındığı için buradaki cemaatçi eğilim, parti üyelerinin dahil oldukları birincil gruplarla olan sıcak ve dayaşmacı ilişkilerini göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

ANAP'la RP'den oluşan iki sağ parti üyelerinin özel yaşama ilişkin tutumları ve bu noktadan hareketle, iki partinin bireyci ve cemaatçi kültür örüntülerinden hangisini yansıttıklarına ilişkin tutumları yedi farklı kategoride test edilmiştir. Eş, ebeveyn, akraba, komşu, arkadaş, iş arkadaşı ve kendine güven konularından oluşan bu kategorilerin herbiri farklı sorularla test edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, bir yandan, sağda yer alan iki partinin bu konulardaki tutumları arasında fark olup olmadığı, bir yandan da bu iki parti örneğinden hareketle, Türkiye'deki partilerin özel yaşama ilişkin kültürel tutumları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Özel yaşama ilişkin tutumlarında ANAP'la RP arasında istatistiksel olarak önemli bir fark söz konusudur (F: 23.88, df:1, p<.000). ANAP toplam ortalama 1.94 skorla,

1.80 ortalama skora sahip olan RP'ye göre bireyci-eğilimli bir tutuma daha yakın bulunmaktadır. Ancak her iki partinin de, ölçü olarak kabul ettiğimiz ve cemaatçi eğilimi ifade eden 1.50-2,00 limitleri arasında kalması, bu iki partinin de cemaatçi eğilimli bir konumda bulunduğunu göstermektedir. İki partinin özel yaşama ilişkin genel değerleri aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 9: ANAP ile RP'nin Bütün Ölçülere Ait Ortalama Değerleri

	Erkek /Ort.	Kadın/Ort.	Toplam/Ort.
ANAP	1.93	1.97	1.94
RP	1.76	1.91	1.80
Top/Ort	1.84	1.94	1.86

ANAP'ın RP'ye göre bireyci-eğilimli tutuma daha yakın bulunması onu da kolektivist bir kimlikten kurtarmaya yetmemektedir. Türk siyasetinin sağ yelpazesinde yer alan bu iki partinin aynı kültürel örüntülere sahip oluşu, iki parti üyelerinin temel kültürel, dinsel ve ideolojik referansları arasında fazla da bir ayırım olmamasına bağlanabilir. Bu anlamda iki partiye mensup kitle, Türk toplumunun geleneksel cemaatçi referanslarından beslenmektedir. Bu referansın ise, genel olarak gelenekçi İslami geleneklere ve Türk kültürünün dayanışmacı, kolektivist örf ve adetlerine dayandığını söylemek mümkündür.

Siyasal partilerin kamusal yaşamda sürdürdükleri politik tercihleri, onların beslediği kültürel kaynaklarla doğrudan irtibatlı olmayabilir. Başka bir deyişle, siyasal partilerin kültürel referansları onların politik tercihlerini doğrudan doğruya etkilemeyebilir. Şayet öyle olsaydı, 1980 sonrası dönemde serbest piyasa, liberal siyasal değerler ve Batı'yla bütünleşme söylemi etrafında politika üreten ANAP'ın çok daha bireyci bir tutum sergilemesi beklenirdi. Zira bu söylemler etrafındaki politikalar, bireyciliği esas alan liberal siyasal felsefeden devşirilmektedir.³⁷

Politik söylemleri ve Türk toplumunun önüne koydukları politikaları itibarıyla ANAP'la RP arasında önemli bir farklılık söz-

konusudur. Ancak programlarındaki farklılığa rağmen, iki parti üyelerinin özel yaşama ilişkin tutumları aynı doğrultuda seyretmektedir. İki parti de, özel yaşama ilişkin tutumlarında aynı referans, dünya görüşü ve değerlerden esinlenmektedirler. Kısaca, Türkiye'deki sağ partilerin özel yaşama ilişkin tutumlarının kaynaklandığı bu referanslar, her iki partiyi aynı kolektivist konuma düşürmektedir.

ANAP'la kıyaslandığında, RP'nin üst düzey parti örgütünde üretilen politik söylemlerle parti üyelerinin kültürel referansları arasında bir paralelliğin olduğunu görmek mümkündür. Bu parti, siyasi referans olarak zaten İslami ve geleneksel değerleri esas aldığı için politikalarına da bu doğrultuda yön vermektedir. Partinin söylem ve programında görülen cemaatçi eğilim parti üyelerinin tercihlerine de yansdığı bu araştırmada ortaya çıkmaktadır. Oysa ANAP'ın Türkiye'de sergilediği politikalarla üyelerinin referansları arasında bir uyumsuzluk, bir farklılık göze çarpmaktadır. Bu husus belki de ANAP'ın liberal kimliğinin Türkiyeli olmasının getirdiği bir özgünlükten kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, siyasal kurumların arkasındaki tarihsel özgeçmiş dayalı etkilerin siyasal partilere de yansdığı söylemek mümkündür. Bu anlamda, ANAP'ın özel yaşama ilişkin tutumuyla politik söylemleri arasındaki bu farklılık bir bakıma bir özgünlüğü göstermektedir.

Siyasal parti üyelerinin özel yaşama ilişkin tutumlarında cinsiyet önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim istatistiksel analizlere göre, kadınlarla erkeklerin test edilen konulara ilişkin tutumları arasında önemli bir fark vardır (F: 16.58, df: 1.186, $p \leq .000$). Hem kadınların hem de erkeklerin elde ettikleri skor cemaatçi-eğilimli bir tutumu göstermekle birlikte, özel yaşama ilişkin tutumlarında kadınlar, bireyci eğilime erkeklerden daha yakın bir noktada bulunmaktadır (Tablo: 8). Bu da ANAP'la RP gibi iki sağ parti örneğinden hareketle kadınların komşu, akraba ve arkadaşlık ilişkilerinde erkeklere oranla daha zayıf olduğunu göstermektedir. Kısaca, sağ partilerin cemaatçi kolektivist ve dayanışmacı kimliği-

nin kadınlarda da öne çıktığını görmekteyiz.

Sonuç olarak, ANAP ile RP'ye mensup parti üyelerinin özel yaşama ilişkin tutumları genel ortalama itibarıyla cemaatçi bir eğilimi gösterdiğini görmekteyiz. İki partinin genel ortalaması olan 1.86'lık skor araştırmamızda 1.50-2.00 arasındaki cemaatçi-eğilimli bir noktaya tekabül etmektedir. Cemaatçilik boyutu geleneksel Türk siyasal kültürünün en ayırdedici özelliğidir.³⁸ Cumhuriyet döneminde temel politikalar, bireylerin bağlı oldukları doğal bağları aşır kamusal alan ve siyasal yaşam içinde "vatandaş" statüsüyle bireysel bir kimlik kazanmalarını sağlama yolunda oluşmuştur. Zira hukuksal normlardaki temel değerler bu çerçevede düzenlenmiştir. Ne var ki, Cumhuriyet döneminde modernleşme yönünde, özellikle demokratik kültür yönünde önemli atılımlar olmasına karşın, sağ partiler çatısı altında yer alan bireylerin özel yaşam alanlarından bağlarını tam olarak koparamadıklarını ve siyasal yaşamda bireysel bir kimlik edinemediklerini görmekteyiz. Bireylerin birincil gruplara ilişkin tutumları siyasal yaşamda etkin ve belirleyici bir rol oynamaya devam etmektedir.

Sağ parti üyelerinin siyasal alanda özel yaşama ilişkin cemaatçi-eğilimli bir tutum sürdürmeleri aslında Türk siyasi yaşamında özel/kamusal alan birlikteliğini hâlâ devam ettirdiğini göstermektedir. Klasik siyasal teori özel alanla kamusal alan arasındaki ayrımı esas alarak demokrasiye ilişkin siyasal formülasyonlar geliştirmekteydi. Fakat Batı'da 1950 sonrası refah toplumlarında, modern siyasal teoride özel yaşam alanının merkezi olarak kabul edilen aile ve ekonomik yaşamın kamusal yaşamla içiçe geçişi, bu iki alan arasındaki ayrımı ortadan kaldırmış ve kamusal alandaki farklı kimlikleri özel yaşama da taşıyarak bu alanı kamusal alanın bir uzantısı haline getirmiştir³⁹. Oysa Türkiye'deki sağ partilerin özel yaşama ilişkin cemaatçi tutumları, aslında özel alan bağlantılı dayanışmacı ve kolektif bağlılıkların kamusal alan ve siyasal yaşamdaki devamını göstermektedir. Bu anlamda sağ yelpazedeki siyasi anlayış ve yaşamın özel alan değerleri ile içiçe sürdürülmekte olduğu-

nu rahatlıkla söylemek mümkündür. Özel alana hakim olan cemaatçi-dayanışmacı kültürel değerler, siyasal parti üyeleri aracılığıyla kamusal yaşama aynen taşımakta, ancak bu alanda bir "kimlik farklılaşmasına" yol açmamaktadır.

DİPNOTLAR

1. Arend Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven and London: Yale University Press, 1984, ss.127-149.

2. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da post-materyal değerler etrafında ortaya çıkan politikalarla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Ronald İngelhart, *The Silent Revolution; Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton and New Jersey; Princeton University Press, 1977.

3. Başta çevre konusu olmak üzere kadınları, insan hakları vb. gibi söylemler, 1980 sonrası Türk siyasal partilerinin hemen hemen hepsinde yer almıştır. Bu konular, aynı zamanda devlet politikaları arasında da girmiştir. Nitekim bu politikaların bir uzantısı olarak Çevre Bakanlığı'nın yanısıra Kadın veya İnsan Hakları Bakanlığının kurulmasına dönük politikalar gündeme gelmiştir.

4. Batı'da siyasal partilerin gelişimi ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Maurice Duverger, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, İngilizce'ye çev. Barbara ve Robert North, London Mathuen, 1967

5. Kültür kavramının değişik bilimsel disiplinlerdeki farklılık anlamlarıyla ilgili genişçe bir analiz için bkz. Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Ankara: Remzi Kitabevi, 1984, ss.95,119.

6. A.L.Kroeber, *The Nature of Culture: The Concept of Culture in Science*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968, ss. 118-130.

7. Siyasal kültürün değişik boyutlarıyla birlikte siyasal yapı ve rejimlerle ilişkisi konusunda ilgili genişçe bir analiz için bkz. Stephen Wech, *Political Culture*, London vd. St. Martin's Press, 1993. Ayrıca siyasal kültürün siyaset birimi çalışmalarında kazandığı öneme ilişkin iki detaylı çalışma için bkz. Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları, 1994; ve Aytunç Altındal,

Siyasal Kültür ve Yöntem, İs. Havas, 1982, ss. 17-40.

8. Türk siyasal kültürünün merkez-taşra ikilemi etrafındaki bir analizi için bkz. Şerif Mardin, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire». *Comparative Studies in Society and History*, 11/13 (Haziran 1969).

9. Bkz. Harry C. Triandis, Christopher McCusker ve C. Harry Hui, "Multimethod Probes of Individualism and Collectivism", *Journal of Personality and Social Psychology*, Cilt. 59, Sayı: 5, (1990).

10. A.g.m.

11. Bu kavramları sosyolojiye kazandıran Ferdinand Tönnies olmuştur. Bkz. *Community and Association*, London: Routledge and Kegan Paul, 1955, ss. 37-39.

12. Geert Hofstede, *Culture's Consequences*, Beverly Hills: Sage Publications, 1980, s. 57.

13. Bkz. Harry Hui ve Maicelo J. Villareal, «Individualism-Collectivism and Psychological Needs: Their Relationships in Two Culture», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Cilt: 20, S: 3 (1989).

14. Bkz. Harry C. Triandis ve Robert Bontepo, «The Measurements of Ethic Aspects of Individualism and Collectivism Across Cultures», *Australian Journal of Psychology*, Cilt: 28, (1987).

15. Bu anlayış liberal düşüncenin temel esprisini olarak kabul edilir. Konuyla ilgili bir tartışma için bkz. Friedrich A. Von Hayek, *Kölelik Yolu*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan, 1995, ss. 108-126.

16. Siyaset bilimi literatüründe adalet kuramıyla ilgili 1970'li yıllardan beri büyük yankı uyandıran genişçe bir tartışma için bkz. John Rawls, *A Theory of Justice*. Oxford University Press, 1971.

17. Bkz. Triandis, "Multimethod Probes of Individualism and Collectivism".

18. C. Harry Hui "Measurement of Individualism-Collectivism", *Journal of Research in Personality*, Cilt :22 (1988), ss. 17-19.

19. Bkz. Harry C. Triandis, vd., "Individualism and Collectivism; Cross-Cultural Perspectives on Self-Ingroup Relationships", *Journal of Personality and Social Psychology*, Cilt: 54, Sayı: 2, (1988)

20. R. Narrol, *The Moral Order*, Beverly Hills: Sage Publications, 1993, s.83.

21. Hofstede, *Culture's Consequences*, s. 63.

22. A. J. Reis, Jr., (Der.), *Louis Wirth on Cities and Social Life*, Chicago: University of Chicago Press, 1964, ss. 165-175.

23. Bkz. George Simmel, "The Metropolis and Mental Life" *The Sociology of George Simmel*, Der Kurt H. Wolff, London: Free Press, 1950.

24. Bkz. Paul W. Kingston ve Steven E. Finkel, "Is There a Marriage Gap in Politics?", *Journal of Marriage and the Family*, Cilt: 49 (1987).

25. Bu konuyu en kapsamlı biçimde tartışan Max Weber olmuştur. Bkz. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1985.

26. Bir siyasal rejim olarak demokrasi ile kapitalizm arasında sıkı bir ilişkinin olduğu yönündeki detaylı bir tartışma için Bkz. Vicky Randal ve Robin Theobald, *Political Change and Underdevelopment*, Durham and North Carolina: Duke University Press, 1989.

27. Friedrich A. Von Hayek'in ekonomik modellerin despotik rejimlere yol açtığı ve bunun da sonuçta bireysel özgürlüğü yok ettiği yolundaki bir tartışması ve özgürlükle siyasal ve sosyal düzen arasındaki ilişkiyle ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Atilla Yayla, *Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

28. Ertuğrul Özkök, *İletişim Kuramları Açısından Kitlelerin Çözülüşü*, Ankara: Tan Yayınları 1984,ss. 337-339.

29. Bireyden bağımsız bir kamusal yararın olup olmayacağı konusunda ilgili detaylı bir tartışma için bkz. Brian Barry, «The Public Interest», *Political Philosophy*, Der. Antony Quinton, Oxford: Oxford University Press, 1991, ss. 112-126.

30. Bkz. Jean J. Rousseau, *The Social Contract and Discourse*, İngilizce'ye çev. G.D.G. Cole, New York: E.S. Dutton, 1950.

31. John Locke'un liberal görüşlerini esas alan devlete ilişkin görüşleriyle ilgili bkz. John Locke, "The Second Treaties of Government", *Two Treaties of Government*, Der. Peter Laslett, New York: Cambridge University Press, 1988.

32. Locke'un bireysel haklar ve özgürlükler

yönündeki görüşleri Amerikan anayasasının temel felsefesini oluşturmuştur. Bkz. Michel Walzer, "Constitutional Rights and the Shape of Civil Society" , *The Constitution of the People: Reflections on Citizens and Civil Society*, Der. Robert E. Calvert, USA: University Press of Kansas, 1991.

33. ANAP'ın 1980'li yıllarda Türk siyasal yaşamında oynadığı role ilişkin detaylı bir tartışma için Bkz. Metin Heper, "The State Political Party and Society in Post-1980 Turkey", *Government and Opposition*, 25 (1990).

34. Araştırmamızda kullanılan ölçek şu çalışmalardan değerlendirilmiştir: Harry C. Triandis, Christopher McCusker ve C.Harry Hui, "Multimethod Probes of Individualism and Collectivism", Harry C. Triandis, vd. , "Individualism and Collectivism: Cross-Cultural Perspectives on Self-Ingroup Relationships". C. Harry Hui ve Marcelo J. Villareal, «Individualism-Collectivism and Psychological Needs: Their Relationships in Two Cultures»; C. Harry Hui, «Measurement Individualism-Collectivism»; C. Harry Hui ve Harry C. Triandis, «Individualism-Collectivism: A Study of Cross-Cultural Researches», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Cilt: 17 , Sayı: 2 (Haziran, 1986).

35. Modern toplumdaki ailenin yapısı ve fonksiyonları ile ilgili bir analiz için bkz. Michael Gordon, *The Nuclear Family in Crisis: The Search for an Alternative*, Harper and Row, 1972, ss. 1-10.

36. Göç sonucunda ortaya çıkan gecekondulardaki geleneksel dayanışma biçimlerinin kent yaşamındaki temel dinamiklere dönüşümü ile ilgili detaylı bir ampirik araştırma için bkz. Birsen Gökçe vd. , *Gecekondularda Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü*, Ankara: Başbakanlık A.A.K.Yayımları, 1994.

37. Liberalizm ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Atilla Yayla, *Liberalizm*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

38. Ömer Çaha, "Osmanlı'da Sivil Toplum" *A.Ü.S.B.F. Dergisi*. Cilt 49, Sayı : 3-4, (Haziran-Aralık, 1994), ss. 83-88.

39. Kamusal alandaki farklılaşmanın meşruiyeti arayışı ile ilgili orijinal bir tartışma için bkz. Iris M. Young "Polity and Group Difference: A Critique of the ideal of Universal Citizenship" *Feminism and Political Theory*, (Der) Cass Sunstein. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1990. ■